

Scanned with CamScanner

KAFKASYA

Din, Toplum ve Siyaset

Editörler

Ali ASKER
Didem ÇATALKILIÇ

NEU
PRESS

Scanned with CamScanner

Yayınevi: NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
Publisher: NECMETTIN ERBAKAN UNIVERSITY PRESS (NEU PRESS)
Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE
+90 332 221 0 575 www.neupress.org info@neupress.org
neupress.org **Sertifika No / Certificate Number:** 49846
ROR ID: https://ror.org/013s3zh21
pressneu **Crossref Funder ID:** 501100016981
Genel Yayın Yönetmeni / Executive Editor:
Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof. Dr. Fatih KALECİ, fkaleci@neupress.org
Telif ve Lisanslama Müdürü / Rights and Permission Manager:
Muammer KÖROĞLU, mkoroglu@neupress.org

Yayın No. / Publication Number: 448

Kitap Adı / Book Title: Kafkasya Din, Toplum ve Siyaset

ISBN: 978-625-5777-50-8

E-ISBN: 978-625-5777-51-5

Editörler / Editors
Prof. Dr. Ali ASKER
Dr. Öğr. Üyesi Didem ÇATALKILIÇ

Tasarım/Design
Enes Malik YALÇIN, enesyalcin@neupress.org

Redaksiyon/Redaction
Mehlika TOSUN

Baskı Sorumluları / Printing Officers
Muhammed Sami TEKİN, muhammedsami@neupress.org
Nurullah DEMİR, nurullah@neupress.org

Baskı/Printing
Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS)
Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE
0332 221 0 575 - www.neupress.org

Sertifika No / Certificate No: 48888

Yayın Türü / Publication Type: Kitap-Akademik Yayımlar / Book-Academic Publications
Yayım Tarihi / Publication Date: Aralık 2025/December 2025
Yayım Yeri / Place of Publication: Konya, Türkiye
Yayın Dili / Language: Türkçe/Turkish
Ebat / Dimensions: 16x24 cm
Baskı Sayısı / Edition: 1
Sayfa Sayısı / Page Count: XVI + 315

Kategori/Category: Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler / Social, Human, and Administrative Sciences

SDG Kategori/SDG Category: 16 - Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Rusya, Din
Keywords: Caucasus, Russia, Religion

**Bu eserin tüm hakları Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınlarına (NEU PRESS) aittir. Eserin tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı FİKİR VE SANAT ESERLERİ KANUNU'nu hükümlerine göre, kitabı yayınlayan yayınevinin önceden izni olmadan herhangi bir ortamda yayımlanamaz ve herhangi bir bilgi depolama ve erişim sistemiyle, mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, aktarılamaz ve dağıtılamaz.*

***Eserdeki yazılı olan her türlü bilginin ve yorumun sorumluluğu editörlerin, yazarların kendilerine aittir.*

** All rights of this work belong to Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS). According to the provisions of the "Law No. 5846 on Intellectual and Artistic Works", the whole or part of the work cannot be published in any medium without the prior permission of the publishing house that published the book, and it cannot be reproduced, printed, transferred or distributed by any information storage and retrieval system, mechanical, electronic, photocopying, magnetic or other methods.*

***The responsibility for all kinds of information and comments written in the book belongs to the editors and authors themselves.*

Scanned with CamScanner

BÖLÜMLER VE YAZARLAR / CHAPTERS AND AUTHORS

Editörler / Editors:
Prof. Dr. Ali ASKER
Dr. Öğr. Üyesi Didem ÇATALKILIÇ

1. Bölüm / Chapter: Dağıstan'da Şâzeliyye Tarikatı

Dr. Öğr. Üyesi Didem ÇATALKILIÇ - Ankara Medipol Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-2550-3961

2. Bölüm / Chapter: Nakşî-Halidî/Şâzelî Şeyhi Hasan Hilmi Dağıstanî: Eserleri ve Bu Eserlerde Zikir Konusuna Yaklaşımı

Prof. Dr. Halim GÜL - Karabük Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-9173-5509

3. Bölüm / Chapter: Nakşibendî Tarikatı ve Özelinde Murâkâbe

İrfan KEHYA - Süleyman Demirel Üniversitesi
ORCID: 0000-0003-4274-7287

4. Bölüm / Chapter: Vehhâbîlik: Psikososyal Etkileri Bağlamında Doğuşu ve Yayılışı

Dr. Öğr. Üyesi M. Naim NAİMİ - Karabük Üniversitesi
ORCID: 0000-0001-7528-5694

5. Bölüm / Chapter: Muhammed Tâhir El- Karakhi'nin Hayatı ve "Barikatü's-Suyufi'd-Dağıstaniyye fi Ba'di-I Gazavati'ş- Şamiliyye" Adlı Eseri

Murat YILDIZBAŞ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
ORCID: 0009-0008-0002-4957

Prof. Dr. Cavid Qasımov - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
ORCID: 0000-0003-4168-5224

6. Bölüm / Chapter: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında Azerbaycan'da Dini Durum

Doç. Dr. Ali FARHADOV - Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi
ORCID: 0000-0002-9322-3670

7. Bölüm / Chapter: 19. Asır Kafkasya Nakşî Müceddidî Hareketi ve Sosyal Dokuya Etkisi

Doç. Dr. Ahmet NİYAZOV - Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü
ORCID: 0000-0001-8164-2184

8. Bölüm / Chapter: Çarlık Rusya'ya Karşı Gazavat Hareketi Döneminde Osmanlı ve Şeyh Mansur Arasındaki İlişkiler

Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV - Siirt Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-3235-2874

Elif Yıldız YÜCE - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
ORCID: 0000-0001-8093-8039

9. Bölüm / Chapter: Rusya İmparatorluğu Döneminde Müslüman Din Adamlarının Maaş ve İmtiyazlarına İlişkin Düzenlemeler

Dr. Mehdi SALİMOV
ORCID: 0000-0002-7371-4368

Scanned with CamScanner

10. Bölüm / Chapter: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Dünyevi Devlet Niteliği

Dr. Öğr. Üyesi Reyhan CAFEROVA - Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı
ORCID: 0009 -0000 -2406-1180

11. Bölüm / Chapter: Kuzey Kafkasya'da Örf ve İslam Hukuku Arasındaki İlişki: Nogay Türkleri Örneğinde

Dr. Öğr. Üyesi Said Ali KUDAYNETOV - Uşak Üniversitesi
ORCID: 0000-0001-6255-1404

12. Bölüm / Chapter: SSCB Sonrası Dönemde Batı Kafkasya'da İslamiyet'in Yeniden Yükselişi

Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR - Yalova Üniversitesi
ORCID: 0000-0003-2581-0205

13. Bölüm / Chapter: Çeçenlerin Göç Deneyimleri ve Gönüllü Özdeşlik İnşaları

Gonca YANDIR - Balıkesir Üniversitesi gonca.yandir@gmail.com

Prof. Dr. Fahri ÇAKI - Balıkesir Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-8895-2297

14. Bölüm / Chapter: Çeçenistan'da İslam ve Direniş

Prof. Dr. Ali ASKER - Karabük Üniversitesi
ORCID: 0000-0003-1801-3371

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Fevzi GÜVEN - Karabük Üniversitesi
ORCID: 0000-0001-8616-947X

15. Bölüm / Chapter: Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da Ayrılıkçılıkla Mücadele Stratejileri

Dr. Öğr. Üyesi Erhan CANIKOĞLU - İstanbul Esenyurt Üniversitesi
ORCID: 0000-0001-8670-3003

16. Bölüm / Chapter: Stratejik Ortaklığın Kırılgan Dinamiği: David Gareja Manastırı

Dr. Öğr. Üyesi Nazrin ALİZADA - Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-6874-7712

17. Bölüm / Chapter: Gürcistan: Din-Devlet-Siyaset Üçgeninde Kilise Ayrıcalıkları

Prof. Dr. Ali ASKER - Karabük Üniversitesi
ORCID: 0000-0003-1801-3371

18. Bölüm / Chapter: Ermeni Devleti ve Toplumunda Diğer Mezheplere Yönelik Algı Dönüşümü

Dr. Öğr. Üyesi Keisuke WAKIZAKA - İstanbul Gelişim Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-0438-5687

19. Bölüm / Chapter: 19. Yüzyılda Müridizm Hakkında Yazılmış Batılı Kaynakların Bibliyografik Denemesi

Dr. Öğr. Üyesi Didem ÇATALKILIÇ - Ankara Medipol Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-2550-3961

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN - Ege Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-0860-7179

Scanned with CamScanner

ERMENİ DEVLETİ VE TOPLUMUNDA DİĞER MEZHEPLERE YÖNELİK ALGI DÖNÜŞÜMÜ

Dr. Öğr. Üyesi Keisuke WAKIZAKA
İstanbul Gelişim Üniversitesi
kwakizaka@gelişim.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0438-5687

GİRİŞ

Ermeniler erken dönemde Hristiyanlığı kabul eden topluluklardan biri olarak bilinmektedir. Hristiyanlık, özellikle Ermeni Apostolik Kilisesi, Ermeni kimliğinin temelini oluşturmaktadır. 19. yüzyılına kadar "Ermeni olmak" doğrudan "Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı olmak" anlamına gelmekteydi ve diğer mezheplere ait olanlar toplumdan dışlanıyordu. Günümüzde Ermeni kimliği ne kadar seküler olursa olsun temelinde Ermeni Kilisesi'nin etkisi hâlen güçlü bir şekilde devam etmektedir. Bu durum Ermeni toplumunu oldukça içine kapalı bir yapı olarak şekillendirmiştir. Ermeniler halen diğer dinlerden ve mezheplerden olanları pek de kendisinden olarak kabul etmemektedir. Bölgede başka toplulukların yaşamasına tahammül etmeyen Ermenilerin bilhassa Müslüman Türklerle olan çatışmaları 19. yüzyıldan beri şiddetli şekilde devam etmektedir. Söz konusu çatışmalar bölgedeki en önemli gündemlerden biri olarak halen uluslararası kamuoyunun ilgisini çekmektedir. Bu durum Ermeni toplumunun başka dini gruplar ile ilişkileri üzerindeki çalışmaların durumuna da net bir şekilde yansımaktadır. Konu ile ilgili günümüzde mevcut araştırmaların neredeyse tamamı Ermeni-Müslüman ilişkilerine, özellikle Müslüman Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Fakat Ermeni-Müslüman ilişkilerine yoğun ilgi gösterilirken, Ermeni toplumunun Katolik ve Protestan Kilisesi gibi diğer Hristiyan mezhep gruplarıyla ilişkileri hakkında Davut Kılıç'ın "Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler" kitabı ve Mehmet Alparslan Küçük'ün "Anadolu'da 'Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu" gibi az sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların çoğu ancak tarihsel süreçten bahsetmekte ve güncel durumu anlatırken, konuyu Türkiye sınırları içinde ele almaktadır. Bu yüzden Ermenistan'daki Ermeni toplumu ve diğer Hristiyan mezhepleri arasındaki ilişkiler üzerindeki çalışmalarda ciddi eksikler bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle, çalışmamızda Ermenistan'daki Ermeni toplumunun diğer mezheplerle ilişkilerinin güncel durumu ele alınacaktır. Öncelikle diğer Hristiyan mezheplerin Ermeniler arasında nasıl yayıldığına değinilecek, ardından mezhepsel açıdan bölünmüş Ermeni toplumunu tekrar birleştirmek için ne tür politikaların uygulandığı ve günümüzde bu politikaların

Scanned with CamScanner

Ermeni toplumu ve diğer Hristiyan mezheplerle ilişkilerini nasıl etkilediğine dair sorulara cevap vermeye çalışılacaktır. Bu çalışma Ermeni toplumunun başlangıçta diğer Hristiyan mezheplere geçmiş bulunan Ermenileri kendisinden olarak kabul etmediği, bu sorunu çözmek için modern seküler Ermeni milliyetçiliği geliştirmeye çalıştığını, Ermeni kimliği üzerindeki Gregoryen Kilisesi etkisinin genel itibarıyla korunduğunu, bu yüzden söz konusu ayrışma sorununun henüz tam olarak çözülmediğini vurgulamaktadır. 1991 yılından sonra Ermenistan Devleti dışlayıcı etnik Ermeni milliyetçiliğine dayalı ulus-devlet inşasına yönelirken devlet sisteminde Ermeni Apostolik Kilisesi'ne özel statü tanımıştır. Ermeni Apostolik Kilisesi ve diğer Hristiyan mezhepler arasındaki ilişkilerin tam olarak iyileşmediği ve günümüzde Ermeni Apostolik Kilisesi'ne mensup Ermeni toplumunun diğer mezheplere karşı ayrımcı tutumunu sürdürdüğü varsayımından hareket edilecektir.

Ermenistan'daki diğer Hristiyan mezheplerle ilgili saha çalışmaların yapılması son derece zor olduğu için genel olarak ikincil kaynaklar ve internet kaynakları kullanılmıştır. Özellikle Ermenistan'daki diğer Hristiyan mezheplerin güncel durumuna ele almak bakımından ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan "Armenia: International Religious Freedom Report" başlıklı bir rapor ve Ani Sarkissian'ın hazırladığı "Religion in Postsoviet Armenia: Pluralism and Identity Formation in Transition" başlıklı makale konuyla ilgili analizler içeren nadir çalışmalardandır. Bu kaynakların dışında haber ajansları ve çeşitli internet kaynaklarından da yararlanılmıştır.

19. Yüzyıla Kadar Ermeni Cemaatinin Diğer Mezheplere Yaklaşımı

Günümüzde "Ermeni" olarak bilinen toplumun tarihi, 4. yüzyılda Hristiyanlığı resmi din olarak kabul ettikten sonra başlamış ve 19. yüzyılda milliyetçilik akımı doğana kadar "Ermeni" kelimesi ancak "Ermeni Apostolik Kilisesi'ne mensup olanlar" anlamında kullanılmıştır. 4. yüzyılda Aziz Grigor Lusavoriç, Ermeni Prensi Trdat'ı vaftiz ettikten sonra Ermeniler, Aziz Grigor Lusavoriç'in monofizit Hristiyanlık anlayışı etrafında bir araya gelmeye başlamış ve Ermeni Apostolik Kilisesi merkezli bir kimlik oluşmuştur. Bu durumda Ermeni gelenekleri ve kültürü Ermeni Apostolik Kilisesi'nin yoğun etkisi altında gelişmiştir. 11. yüzyıldan sonra Ermeni toplumu, Selçuklu Devleti gibi Müslüman devletlerin hâkimiyeti altına girmiş ve cizye karşılığında dinî özerkliğini kullanmıştır. Bilhassa Osmanlı Devleti'nde Ermeniler, İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından yönetilmiştir. Osmanlı'daki millet sistemi altında Ermenilere dinî haklarını kullanma imkânı sağlamıştır.

1789 yılındaki Fransız Devrimi'ne kadar ulusal kimlikten daha çok dinî kimlik ön plana çıkarılmış ve halk, genellikle ortak din etrafında birleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tebaası da Müslüman ve gayrimüslim olarak ayrışmıştır. Aynı şekilde "Ermeni" olarak kabul görmek için Ermeni Apostolik Kilisesi'ne mensup olmak yeterliydi ve etnik kökenin pek önemi yoktu. Yani "Ermeni" kelimesi "Hristiyan" kelimesiyle hemen hemen aynı anlamı taşımıştır. Bu yüzden Ermeni cemaati içinde çeşitli etnik kökenlere sahip insanlar mevcuttur. Ermenilerin toplumsal yapısı da bölgelere göre farklılıklar göstermektedir. Mesela, dile bakıldığında Ermenice ve Ermeni alfabesi genellikle ancak dinî

törenler ve ayinlerde kullanılmış, günlük hayatta ise bölgeye göre farklı diller kullanılmıştır.[1] Durum böyleyken Ermeni cemaatinin derdi sadece dinî özerkliğin korunmasıydı. Asıl hedefleri olan "Büyük Ermenistan" projesi ve Türk-Müslüman karşıtlığı 19. yüzyıla kadar gündeme getirilememiştir.

17. yüzyıldan sonra Fransa ve Cizvitler, Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmış ve Ermeniler arasında Katolik Kilisesi'ne geçenlerin sayısı artmaya başlamıştır. 1700 yılında Sivaslı bir Ermeni papaz olan Mihitar kendi taraftarlarıyla birlikte Venedik'te yer alan San Lazzaro adasındaki manastıra yerleşmiştir. Böylece Katolik Ermenilerden oluşan Mihitarist grubu oluşmuştur. Bu grup, Osmanlı'daki Ermenileri Katolik Kilisesi'ne geçirmek için misyonerlik çalışmalarında merkezî rol oynamıştır. Daha sonra bu Mihitarist manastırı Fransa'nın desteğiyle Ermeni Akademisi'ne dönüştürülmüştür.[2] Mihitaristler Ermeni dili ve tarihi üzerinde yoğun çalışmalar yapmanın yanı sıra İstanbul'da modern okullar açmış ve kilisede kullanılan eski Ermenice yerine İstanbul'da kullanılan halk diline dayalı modern Ermeniceyi geliştirmeye çalışmıştır.[3] Katolik Kilisesi'nin yoğun misyonerlik çalışmasının sonucu olarak Osmanlı içindeki Ermenilerin önemli kısmı Katolik Kilisesi'ne geçmiştir. 1830 yılında Katolik Ermenileri, Sultan Mahmut tarafından Gregoryen Kilisesi'ne mensup Ermenilerden farklı bir millet olarak tanınmıştır.[4]

19. yüzyıldan sonra Protestan Kilisesi de Osmanlı'daki Ermenilere yönelik faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Özellikle ABD'li misyoner grupları Osmanlı'nın her yerinde okullar, hastaneler ve matbaalar açarak kendi misyonerlik faaliyetlerini yürütmüş[5] ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin önemli kısmının Protestan Kilisesi'ne geçmesinde büyük rol oynamıştır. ABD'li misyonerler ağırlıklı olarak eğitime önem vermiş ve 1904 yılına kadar Osmanlı içinde toplam 465 okul açmışlardır. Okulda Ermenice, Ermeni tarihi ve kültürünün yanı sıra mesleki eğitim ve sanat gibi farklı alanlarda ders verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti içindeki Ermeni cemaati üzerinde Protestan Kilisesi'nin etkisi artmış ve önemli sayıda Ermeni Katolik Kilisesi'nin dışında Protestan Kilisesi'ne de geçmiştir. Ermeniler arasında Protestan Kilisesi'ne bağlı kişi sayısı arttıkça Osmanlı hükümeti de Protestan Kilisesi'nin etkisini göz ardı edemez olmuş ve sonunda Protestan Ermenilerini 1847 yılında millet olarak tanımıştır.[6]

Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Katolik ve Protestan Kiliselerine Bakışı

19. yüzyıldan sonra Ermeniler arasında Katolik ve Protestan Kiliselerine bağlı olanların sayısı artarken Ermeni Apostolik Kilisesi onları kendisinden saymamaktaydı. Aralarında gerginlik mevcuttu. Mesela, 17. yüzyılda Katolik Kilisesi misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladıktan sonra Osmanlı

[1] Bkz: Simeon, *Tarihte Ermeniler (1608-1619)* (Çeviren. Hrand D. Andreasyan), Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999.
[2] Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terörünün Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul 1983, s. 236.
[3] Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler: Sivaslı Mihitarlar ve Mihitaristler (1676-1749)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 105-114.
[4] Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000, s. 178.
[5] Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da 'Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 50, Sayı 2, 2009, s. 161.
[6] Kılıç, s. 98, 121.

içinde Apostolik Kilisesi'nin tepkisi de büyümekteydi. Apostolik Kilisesi'ne bağlı Ermeniler tarafından desteklenerek 18. yüzyılın başında Katolik Kilisesi'ne karşı sert tutum benimseyen Avedik, İstanbul Ermeni Patriği olarak seçilmişti. Avedik, Katolik Kilisesi'ne geçen Ermenilere karşı şiddete başvurmaktan çekinmemiş ve sert tedbirlerle Katolik Kilisesi'nin faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır.[7]

Ayrıca Samatya'daki Sulu Manastır Kilisesi'nin vaizi papaz Gomidas (1656-1707), Gregoryen Kilisesi'ne bağlı Ermeniler tarafından "Katolik Kilisesi'ne bağlı olmak"la suçlanarak idam edilmiş ve Gomidas'ın cenazesine Gregoryen Ermenileri katılmamıştır.[8] O dönemde Reis'ül-küttap olan Atıfzade Ömer Efendi de Padişah'a sunulmak üzere yazdığı mektupta Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasında birbirlerinin yaptığı yemekleri yemeyecek kadar düşmanlık ve nefretin arttığını belirtmiştir.[9] 18. yüzyılda Katolik ve Gregoryan Ermeniler arasındaki gerginlik tırmanmaya devam etmiş ve Gregoryen Ermenileri, Katolik Kilisesi'ne karşı sıkça Osmanlı hükümetini harekete geçirmeye çalışmıştır. Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasındaki ciddi ve yoğun çatışmalar 19. yüzyılda da devam etmiştir.[10] Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı Ermeni cemaati Katolik Ermenileri kendilerinden saymamıştır.

Protestan ve Gregoryen Ermeniler arasında da benzer çatışmalar yaşanmıştır. Gregoryen Ermeni Patrikhanesi 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'daki Ermenilere yönelik çalışmaları yoğunlaştıran Amerikan misyonerlere sert tepki göstermiştir. Gregoryen Ermeni Patrikhanesi Ermeni Apostolik Kilisesi'nden Protestanlığa geçmek isteyen Ermenileri cezalandırmakla ve Ermeni cemaatinden atmakla tehdit etmiştir. Daha sonra Ermeni Patrikhanesi, Ortodoks patrikhaneleriyle iş birliği yaparak Protestanlara karşı baskıyı yoğunlaştırmıştır. 1840'lı yıllarda Ermeni Patrikhanesi, Ermenilerin eğitim işlerine müdahale etmeme ve Osmanlı Devleti'nden ayrılma konusunda misyonerleri uyarmıştır. Patrikhanenin sekreteri olan Baron Nişan, Protestan misyoner okullarında eğitime devam eden Ermeni öğrencileri ve velilerinin isimlerini istemiş ve onları hapsedeceğini belirtmiştir.[11]

1845 yılında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin emriyle Trabzon'da Gregoryen Ermeniler, Protestan Ermenileri evlerine kapatmış ve ölen Protestan Ermeniler, Ermeni mezarlığı yerine bir Türk çiftliğine gömülmüştür. Bu olaydan sonra Gregoryen Ermeniler, Protestan Ermenilerle bütün ilişkileri kesmiş ve onları Ermeni cemaatinden ihraç etmiştir. Ayrıca Ermeni Patrikhanesi Osmanlı hükümetine başvuruda bulunarak Protestan Ermenilerinden önde gelen on üç kişinin sürgüne gönderilmesini talep etmiştir.[12]

Çamurciyan (1802-1865), İstanbul Ermeni Patriği olduktan sonra Protestan Ermenilere yönelik baskıyı daha da yoğunlaştırmıştır. 1846 yılında Patrikhane, Protestan Ermenileri resmen Ermeni cemaatinden aforoz etmiş

[7] Başak Tuğ, "Marya'nın Şikâyeti: Taciz mi Mezhep Değiştirme mi? 18. Yüzyıl Ankarası'nda Katolik Ermeniler", *Kebikeç*. Sayı 5, 2020, s. 54, 55.
[8] Kılıç, s. 136.
[9] Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, Mümin Çevik (nşr.), Sabah Yayınları, İstanbul 1984, s. 373.
[10] Kılıç, s. 152-155.
[11] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 3, 1982, s. 88, 89.
[12] Kılıç, s. 167, 168.

ve Gregoryen Ermenilere Protestanlarla her türlü ilişki kurmayı yasaklamıştır. Protestan Ermeniler, Ermeni kiliselerinde vaftiz edilememiştir: ne Ermeni mezarlığında toprağa verilmiş ne de Gregoryen Ermenilerin dükkânlarından alışveriş yapabilmişlerdir.[13] Böylece bu tür baskılar diğer mezheplere geçen Ermeniler için caydırıcı güç olarak kullanılmıştır.

Halk düzeyinde de Gregoryen ve Protestan Ermeniler arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. Mesela, Protestanlığı ilk benimseyen Ermenilerden biri olan Mirkelam'ın cenazesi üzerine Gregoryen ve Protestan Ermeniler arasında şiddetli çatışma çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Elazığ, Sivas, Tekirdağ, Yozgat ve Adana gibi çeşitli yerlerinde de Gregoryen ve Protestan Ermeniler arasında çatışmalar yaşanmış; Protestanlar Gregoryen Ermeniler tarafından kötü muamelelere maruz kalmışlardır.[14]

Görüldüğü gibi 19. yüzyıla kadar Ermeni cemaati içinde sadece "Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı olan kişi"yi Ermeni olarak tanımlayan bir görüş hakimdi. Katolik ve Protestan Kiliseleri gibi diğer mezheplere ait olanlar "Ermeni" olarak sayılmayarak Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından dışlanmıştır. Yani o dönemde Ermeni kimliği tamamen dinî, mezhepsel kimlik olarak kabul görmekteydi ve günümüzdeki Ermeni kimliğinden çok büyük farklılıklar göstermekteydi.

19. Yüzyıldan Sonra Ermeni Cemaati ile Diğer Mezhepler Arası İlişkilerin Dönüşümü

19. Yüzyıldan Sonra Ermeni Cemaatinde Seküler Milliyetçiliğin Oluşumu

19. yüzyıldan sonra da Gregoryen Ermeniler ve diğer mezheplere mensup Ermeniler arasında gerginlik devam ederken onları tek etnik-ulusal "Ermeni" kimliği altında birleştirmeye yönelik çabalar da mevcuttu. Özellikle Katolik ve Protestan Ermeniler, Ermeni Apostolik Kilisesi'ne dayanmayan seküler Ermeni kimliğini oluşturmada önemli rol oynamıştır. Mesela, Katolik Ermeni Mihitaristler İstanbul'da yeni eğitim sistemine dayalı modern okullar açmış, eski kilise Ermenicesi yerine İstanbul'daki halk diline dayalı modern Ermeniceyi geliştirmeye çalışmıştır. Böylece Mihitaristler Ermeni dili, tarihi, ilahiyatı ve felsefesinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Modern Ermeni milliyetçiliği konusunda da Mihitaristler Ermeni Apostolik Kilisesi'ne dayalı geleneksel Ermeni millî kimliğinin yapısına meydan okumuş ve onun yerine Movses Horenatsi'nin benimsediği millî tarihi anlayış ve Ermeni dili ve edebiyatına dayalı millî kimliği ortaya koymuştur. 19. yüzyıldaki Ermeni milliyetçiliğinin en önemli kuramcılarından biri Grigor Artsruni (Krikor Ardzruni), bir dönem Mihitaristlerin merkezi olan Venedik'teki San Lazzaro Manastırı'nda milliyetçiliği öğrenmiş ve ondan sonra "ortak etnik köken" ve Türk-Müslüman karşıtlığına dayalı etnik Ermeni milliyetçiliğini savunmuştur. Mihitaristler çeşitli yayınlar vasıtasıyla Osmanlı Ermenileri arasında büyük etkiye sahip olmuş[15] ve Osmanlı içinde seküler modern Ermeni milliyetçiliğinin

[13] Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1988, s. 58.
[14] Kılıç, s. 169-172.
[15] Şahin, s. 113-116.

Scanned with CamScanner

yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Protestan Kilisesi de eğitim vasıtasıyla seküler modern Ermeni milliyetçiliğinin Osmanlı topraklarında yayılmasında büyük rol oynamıştır. Protestan Kilisesi özellikle kırsal kesimde çalışmalarını yoğunlaştırmış ve Ermenice eğitim yapmaya ağırlık vermiştir. Protestan misyoner okullarında bağımsız fikirlerle beraber Ermeni tarihi, sanatı, müziği, İncil, matematik ve fen bilimleri gibi dersler Ermenice olarak öğretilmiş,[16] Protestan misyonerlerin uyguladığı modern eğitim sistemi Osmanlı içindeki Ermeni cemaati arasında modern seküler etnik Ermeni milliyetçiliğinin hızlı şekilde yayılmasını teşvik etmiştir.

Benzer olaylar Çarlık Rusya'da da yaşanmaktaydı. 19. yüzyılda Erivan, Tiflis ve Moskova'da Rus hükümeti tarafından modern eğitim sistemine dayalı birçok Ermeni okulu açılmıştır. İran ve Osmanlı'dan göç eden Ermenilerin çocukları bu okullarda eğitim görmüştür. Rusya'dan da birçok Ermeni elit ve aydın, eğitim için Avrupa ülkelerine gönderilmiş ve orada milliyetçilik, Marksizm ve devrimci hareketler gibi yeni fikrî akımlarla tanışmışlardır. Rusya'daki Ermeni cemaatinde de Avrupa edebiyatının tercümesi ve tanıtımıyla modern ideolojiler yayılmış, çeşitli dergi ve gazeteler yayınlanmıştır. 19. yüzyılın başında Rus Çarlığı içinde Haçadur Abovyan, Alman milliyetçiliğinden etkilenerek Ermeni milliyetçiliğine dayalı halk edebiyatının temelini oluşturmuştur. Mikael Nalbantyan ise eski Ermeni Krallığı'nın tarihi üzerinde Ermeni millî kimliğini oluşturmaya yönelmiş, Rusya ve Osmanlı'da yaşayan Ermenileri birleştirip bağımsız Ermenistan'ı kurmanın önemini dile getirmiştir.[17] Böylece Rus Çarlığı içindeki Ermeniler arasında ortak tarih, etnik köken ve ana vatana dayalı anlayış yayılıp diğer gruplara karşı dışlayıcı etnik Ermeni milliyetçiliği hâkim olmuştur.

Osmanlı'daki Ermeniler ise farklı yol aramaktaydı. Önde gelen Ermeni aydınlardan Krikor Odyan, 19. yüzyıldaki Genç Osmanlılar hareketinde önemli rol oynamış ve Kanun-i Esasi'nin yapımında yer almıştır. Odyan, bağımsız Ermenistan'ın kurulmasından daha ziyade Ermenilerin haklarını reform yoluyla genişletmeye yönelmiştir. Osmanlı'daki Ermeniler mezhep çerçevesini aşan yeni ulusal Ermeni kimliğinin oluşumunu desteklerken genel olarak Osmanlı içindeki toplumsal ve siyasal haklarını genişletmeye yönelmiştir. Yani Çarlık tebaası Ermeniler ve Osmanlı tebaası Ermeniler arasında başlangıçta amaç birbirinden farklı olsa da her ikisi Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı Ermeni kimliğinin mezhepsel yapısını eleştirmiş ve mezhepçiliği aşan yeni Ermeni ulusal kimliğini oluşturmaya yönelmiştir.[18] Özellikle Osmanlı içindeki Ermeni elitlerinin çabaları sonucunda 1863 yılında Osmanlı hükümeti tarafından Ermeni Millet Nizamnamesi[19] onaylanmıştır. Bu nizamnameyle din adamı olmayan seküler kişiler kilise yönetimine müdahale etme fırsatı kazanmıştır;

[16] Kılıç, s. 120, 121.
[17] Takayuki Yoshimura, *Arumenia Kingendaishi: Minzokujiketsuno Hateni [Modern Ermeni Tarihi: Ulusun Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkının Sonucu]*, Toyo-Shoten, Tokyo 2009, s. 8-10.
[18] Yoshimura, "Nalbandyanno Tabi: 19-Seiki Kouhanno Arumenia Minzokuundouniokeru Arumenijin Zaigai Komyunitino Yakuwari" [Nalbantyan'ın Gezisi: 19. Yüzyıl İkinci Yarısındaki Ermeni Milliyetçi Hareketinde Yurtdışındaki Ermeni Topluluklarının Rolü], *Roshiashi Kenkyuu*, Sayı 67, 2002, s. 58.
[19] Ermeni Millet Nizamnamesi ve ondan sonraki gelişme süreci için hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, "1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 53, 2016 (s. 193-238); Hasan Oktay, "Ermeniler ve Van İhtilal Orgütü (1896-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 5, 2002 (s. 84-137).

bu durumda Ermeni cemaatinin içinde mezhepçiliği aşan yeni seküler Ermeni milliyetçiliğinin etkisi artmıştır.

1856'dan beri Osmanlı'da devam eden reformlar muhafazakâr Müslümanlar ve reformdan hoşnut olmayan Hristiyan milliyetçiler arasındaki gerginliğin tırmanmasına yol açmıştır. Rusya'da II. Aleksandr'ın suikastı sonrası demokratlaşma süreci durdurulmuş ve Çarlık tebaası Ermeniler daha yüksek düzeyde siyasal katılım talep etmeye başlamıştır.[20] Böylece Rusya ve Osmanlı'daki Ermeni topluluklarında mezhepçiliği aşan seküler Ermeni milliyetçiliğini savunan birçok parti kurulmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısında seküler Ermeni milliyetçiliğinin yükselişte olduğu bir ortamda Van'da eğitimci Mıgırdıç Portukalyan tarafından Armenakan adlı ilk milliyetçi parti kurulmuştur. Bu parti Ermeni ulusunun kendi kaderini tayin etme hakkını devrim yoluyla gerçekleştirmeği hedeflemiş ve yöntem olarak "aynı ideali paylaşan bütün vatanperver Ermenilerle iş birliği yapma", "propagandayla devrimci ideolojiyi yayma" ve "gerilla gruplarını oluşturma"yı benimsemiştir. Yani Armenakan Partisi resmî olarak mezhepçiliğe dayalı geleneksel Ermeni kimliği anlayışını reddederek mezhepçiliği aşan "ortak ideal ve ana vatan"a dayalı Ermeni milliyetçiliğini benimseyerek Doğu Anadolu ve Kafkasya arasında bir Ermeni devleti oluşturmayı amaçlamıştır. Ama bu parti sadece Van bölgesinde faaliyet göstermiştir. 1890'lı yılların sonunda Van'da meydana gelen isyandan sonra parti mensupları yurt dışına kaçmıştır.[21]

Armenakan Partisi'nden sonra da Ermeni milliyetçi hareketinin seküleşmesine yönelik çabalar devam etmiştir. 1887 yılında Cenevre'de Marksizmi benimseyen Hınçak Partisi, kurulmuştur. Bu parti Armenakan Partisi'nin ön plana çıkardığı seküler Ermeni milliyetçiliğine Marksist teoriyi de katarak Ermeni milliyetçiliğini Marksizm ve sınıf çatışması teorisine dayalı sol milliyetçilik olarak geliştirmiş ve sosyalist-komünist devrimi gerçekleştirmeye yönelmiştir. Parti mensupları sıkça Rusya ve Osmanlı'ya sızıp propaganda çalışmaları yürütmüştür.[22] Bu parti 1894'te Sason'da Osmanlı Devleti, Kürt ağaları ve göçebe kabilelere karşı isyan çıkarmış ve dünyanın dört bir yanındaki Ermeni toplulukları üzerinde kendi nüfuzunu oluşturmuştur.

Rus Çarlığı içindeki Ermeni milliyetçi hareketine bakıldığında 1890 yılında Taşnak Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu) Tiflis'te kurulmuştur. Taşnak Partisi hem Rusya'ya hem de Osmanlı'ya karşı mücadele vermiş, Rusya ve Osmanlı'daki Ermeni toplulukları birleştirerek bağımsız "Büyük Ermenistan"ı oluşturmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda parti, 1896'da Rusya ve Osmanlı tebaası Ermenileri örgütleyerek Osmanlı Bankası baskını ve 1903 yılında Kafkasya Genel Valisi Grigori Golitsın'e karşı suikast girişimi gibi olaylar ve isyanlar çıkarmıştır. 1907'de Rusya Sosyal Devrimci Partisi ile iş birliği yapan ve sosyalist milliyetçiliği benimseyen Taşnak Partisi İkinci Enternasyonal'e 1907 yılında Kafkasya temsilcisi ve 1909 yılında Taşnak Partisi'nin Osmanlı

[20] Bkz: Onur Önol, *Tsar's Armenians: A Minority in Late Imperial Russia*, I. B. Tauris, London 2019.
[21] Yoshimura, 2009, s. 13.
[22] Bkz: Kadir Akın, *Ermeni Devrimci Paramaz: Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, Dipnot Yayınları, Ankara 2015, s. 40-50.

Scanned with CamScanner

şubesi olarak katılmıştır.[23] 1908 yılında Osmanlı tebaası olan Ermeni burjuva sınıfı Ramgavar Partisi'ni kurmuş ve daha sonra Marksizmi benimsemeyen Armenakan Partisi ve Yeni Hınçak Partisi'ni de bünyesine almıştır. Kafkasya'da ise 1902 yılında Stepan Şaumyan gibi Marksistler tarafından Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği'ni kurulmuştur; bu örgüt daha sonra Ermenistan Komünist Partisi'ne dönüşmüştür.[24]

Böylece 19. yüzyılın sonundan itibaren mezhepçiliği aşan ve "Ortak Ermeni tarihi", Ermenice, "Ermenilerin ortak ana vatanı" ve Türk karşıtlığına dayanan modern Ermeni milliyetçiliği hâkim olmaya başlamıştır. Ermeni kimliği üzerindeki anlayış sadece Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı olanları kapsayan "dinî ve mezhepsel kimlik"ten bütün mezheplere ait olan Ermenileri kapsayan seküler kimliğe dönüşmeye başlamıştır. Modern Ermeni milliyetçiliğine dayanan şiddetli Osmanlı karşıtı isyanlar 1910'lu yıllarda zirveye ulaşmış ve bu isyanlar nedeniyle, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da siyasal ve toplumsal kargaşa hâkim olmuştur. Bu durum 1915 yılında Ermenilere yönelik Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılmasına sebep olmuş, Osmanlı içindeki Ermeni toplumu önemli derecede dağılmıştır.

1915 Sonrası Ermeni Milliyetçiliği

1915 sonrası sonra dünyanın dört bir yanına dağılan Ermeni toplumu Gregoryen Ermenilerin yanı sıra Katolik ve Protestan Ermenileri kapsamaktaydı ve mensubiyetleri açısından karmaşık bir yapıya sahipti. Çeşitli mezhepleri barındıran modern Ermeni toplumunu birleştirmek için Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlılığın yerine "Ermeni Soykırımı" iddiası ve Türk düşmanlığı, Ermeni millî kimliğinin en önemli unsuru hâline gelmiştir. Ermeni diasporaları azınlık olarak farklı toplumlarla iç içe yaşadıkları için Ermeni kimliğinin en önemli unsurlarından biri olan Ermenicenin unutulması tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilerleyen toplumun liberalleşmesinden dolayı kilisenin yurt dışındaki Ermeni toplumu üzerindeki etkisi de azalmaya başlamıştır. Bu durumda Ermeni diasporası, gittikçe ilerleyen asimilasyona karşı dik durarak Ermeni kimliğini korumaya çalışmıştır. Diğer yandan ev sahibi toplumlarla çatışmak istemeyen Ermeniler hem asimilasyondan kendilerini korumak hem çeşitli mezheplere ait olan Ermenileri birleştirmek hem de ev sahibi toplumlardan destek almak için "Ermeni Soykırımı" iddiasını kullanmıştır.[25]

1970'li yıllardan sonra Ermeni diasporası için "Hay Dat" (Ermeni Davası) doktrininin önemi daha da artmıştır. "Büyük Ermenistan" projesinin gerçekleşmesi için Ermeniler "Ermeni Soykırımı" iddiasını sürekli gündemde tutup Türk düşmanlığını sürdürmeye çalışmış ve kendisini dünya kamuoyuna "acımasız barbar Türkler" tarafından kırılan "masum, medeni ve iyi Ermeniler"

[23] Taşnak Partisi'nin tarihsel süreci için bkz: Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912) (Çeviren. Mete Tunçay)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
[24] Ronald Grigor Suny, *Ararat'a Bakmak: Modern Tarihte Ermenistan (Çeviren. Ebru Kılıç)*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 54.
[25] Haluk Özdemir, "Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 14-15, 2004, s. 80.

olarak tanıtmıştır.[26] "Hay Dat" doktrini Marksizm teorisinden de etkilenmiştir. Marksizmi benimseyen ASALA 1970'li yıllarda bu doktrin bağlamında Türklere karşı birçok terör eylemini gerçekleştirmiş, daha sonra Taşnak Partisi de bu yöntemi taklit etmeye başlamıştır.[27] Ermeni örgütler bu çalışmalar sonucunda özellikle Avrupa ve Amerikan kamuoyu kendi lehlerine çevirebilmişlerdir. Böylece Türk düşmanlığı ve Marksizme dayalı "Hay Dat" doktrini çeşitli mezheplere mensup tüm Ermenileri birleştirerek bu kimliği sonraki kuşağa aktarmada son derece önemli rol oynamıştır. Katolik, Gregoryen ve Protestan Kiliseleri de bu doktrinin yeni kuşaklara aktarılmasını teşvik etmişti. Böyle bir durumda Ermeni diasporası içinde Ermeni kimliği mezhepsel kimlikten çıkmış ve Türklere nefret, "Büyük Ermenistan Projesi", Ermenice ve "soykırım" anımsatmasına dayalı yeni etnik kimliğe dönüşmüştür.

Kafkasya'daki Ermeniler tarafından 1918 yılında Taşnak Partisi liderliğinde Birinci Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu cumhuriyet, Ermeni milliyetçiliğini resmî ideoloji olarak benimsemiş ve Osmanlı'dan Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerini kendi toprağı olarak talep etmiştir. Fakat bu devlet, 1920 yılında Sovyetler Birliği'ne ilhak edilmiştir.

Özellikle 1920'li yıllarda başlayan etnisite ve din politikaları Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından Ermenistan'ın millî kimlik inşasını önemli derecede etkilemiştir. İlk zamanlarda Vladimir Lenin'in önerdiği "ulusların kendi kaderini tayin hakkı"na dayanarak Rus olmayan halkların millî kimlikleri ve kültürlerini geliştirmeye yönelik politikalar uygulanmıştır. Bu politika bağlamında SSCB hükümeti Ermeni dili ve Ermeni kültürünü koruyup geliştirmeyi desteklemiştir. Mesela, Bolşevikler Ermeni aydınların Ermenistan'a yerleşmelerini teşvik etmiş ve Ermeni okullarına, Ermenistan'daki yeni üniversitelere, konservatuar ve ulusal film stüdyosuna maddi destek vermiştir.[28] Diğer yandan Sovyetler Birliği resmî olarak ateizmi benimsemiş ve dinî kurumlara çeşitli baskılar uygulanmıştır. SSCB kurulduktan sonra yurt içindeki kiliselerin sayısı önemli derecede azalmış ve din adamları oy verme hakkından yoksun bırakılmıştır.[29] Üstelik din adamları siyasi baskı dışında çeşitli toplumsal baskılara da maruz kalmıştır. Ermenistan'daki dinî kurumlarda da çok ciddi sıkıntılar yaşanmış ve bundan dolayı Eçmiadzin Katolikosluğu makamı uzun zaman boş kalmıştır.[30] Mesela, kilisenin nüfuzu eğitim sistemi üzerinden kaldırılmış ve kilisenin neredeyse bütün mal varlığına ve haklarına devlet tarafından el konulmuştur. Ayrıca kiliselere karşı yoğun propaganda çalışmaları yürütülmüş ve kilisenin halk üzerindeki etkisi azaltılmaya çalışılmıştır.[31]

Lenin döneminde Bolşevikler Müslümanların emperyalizme karşı müca-

[26] Gaffar Çakmaklı-Mehdiyev, *Ermeni Düşünce Sistemi ve İdeolojileri*, Ekim Yayınları, İstanbul 2015, s. 60.
[27] Bkz: Ali Haydar Savranlı, "Ermeni Terör Orgütleri ve Faaliyetleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kahramanmaraş 2009.
[28] Ronald Grigor Suny, "Soviet Armenia: 1920-91", *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity* (Eds: Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan), Routledge, London and New York 2005, s. 115.
[29] Mahmut Niyazi Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet: Ermeni Sorununun Ermeni Millî Kimliği Açısından Bakış*, Platin Yayınları, Ankara 2005, s. 76.
[30] Christopher J Walker, *Armenia and Karabagh: The Struggle for Unity*, Minority Rights Publications, London 1991, s. 12.
[31] Sezgin, s. 82.

Scanned with CamScanner

delesini teşvik etmiş[32] ve bu bağlamda Türkiye ile yakın ilişkileri sürdürmüştür. Ermenistan, 1921'deki Kars ve Moskova Antlaşmaları doğrultusunda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerini talep etmekten vazgeçmek zorunda kalmış ve Ermenilerin çıkarları ikinci plana düşmüştür. Stalin, iktidara geldikten sonra durum değişmeye başlamış ve Sovyetler Birliği de kendi çıkarı için "Hay Dat" doktrinini kullanmaya yönelmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri gerginleşmeye başlamış ve Stalin, Türkiye'ye karşı Ermeni kartını kullanmıştır. Bu bağlamda Katolik ve Protestan Kiliseleri gibi başka mezheplere baskı devam ederken Ermeni Apostolik Kilisesi'ne daha esnek davranılmış ve belirli seviyede ayrıcalıklar tanınmıştır. Mesela, Stalin yönetimi 1942 yılında Ermenistan'daki bazı kiliselerin açılmasına müsaade etmiş ve din adamları Sibirya'dan Ermenistan'a geri çağrılmıştır. Nisan 1943'te Eçmiadzin'de dinî işler konseyi açılmış, 1945'te ise Eçmiadzin Katolikosu'un seçilmesine ve atanmasına izin verilmiştir. Ayrıca birçok kilise, manastır ve arazi Eçmiadzin Katolikosluğu'na iade edilmiştir.[33] O dönemde SSCB hükümeti Ermeni Apostolik Kilisesi vasıtasıyla dünyadaki bütün Ermeniler üzerindeki kontrolü pekiştirmek için Ermeni Apostolik Kilisesi'nin geleneksel yapısını yeniden oluşturmuştur.

İkinci Dünya Savaşı 1945'te sona erdikten sonra Sovyet yönetimi Ermenilere daha fazla yakınlaşmaya yönelmiştir. Ermeni diasporası içinde ve diaspora ve Sovyet yönetimi arasında ciddi ideolojik gerginlik devam ederken Sovyet hükümeti diaspora ve ülke içindeki Ermenileri kontrol altında tutmak için "ana vatana geri dönüş" kampanyasını başlatmıştır. Bu süreçte SSCB dışından, özellikle Türkiye'den pek çok Ermeni, Ermenistan'a yerleşmiştir. Dolayısıyla Sovyet hükümeti bu kampanya sırasında "Büyük Ermenistan" projesini kullanarak "Hay Dat" doktrinini pekiştirmeye yönelmiştir. Üstelik Sovyet döneminde Ermenistan'daki Ermenilerin tarih yazımı da Türk düşmanlığı ve "Hay Dat" doktrinine dayanarak hazırlanmış, Türk düşmanlığı, Ermenice ve "Büyük Ermenistan" projesine dayalı modern Ermeni milliyetçiliği güçlendirilmiştir. 1953'te Stalin'in vefatından sonra Sovyet hükümeti Ermeni diasporası üzerindeki kendi nüfuzunu artırmak için diaspora ve Ermenistan arasındaki ilişkileri geliştirme çalışmalarına ağırlık vermiştir. Bu bağlamda 1962 yılından sonra Erivan'daki eğitim kurumları yurt dışından gelen Ermeni öğrencileri kabul etmeye başlamıştır.[34] SSCB'nin politikası doğrultusunda artan Ermeni diasporası ve Ermenistan arasındaki etkileşim "Hay Dat" doktrinine dayalı seküler modern Ermeni milliyetçiliğinin Ermeniler arasında yaygın şekilde benimsenmesine sebep olmuştur. "Ermeni Soykırımı"nın 50. yıl dönümü olan 1965 yılında milliyetçilik faaliyetleri zirveye ulaşmıştır. O yılda "Ermeni Soykırımı"nın 50. yıl dönümünü anmak için Erivan'da geniş çaplı bir gösteri düzenlenmiş ve Erivan'daki Tsitsernakaberd Tepesi'nde "Ermeni Soykırımı" anıtı dikilmiştir. Böylece SSCB'nin Ermenilere yönelik etnik politikası Ermeni toplumu içinde mezhepçiliği aşan ve Türk düşmanlığı, ortak "Büyük Ermenistan" hayali ve Ermeniceye dayanan seküler Ermeni milliyetçiliğinin yaygın şekilde benimsenmesinde oldukça etkili rol oynamıştır. Diğer yandan Ermenistan'daki

[32] Suny, s. 115.
[33] Sezgin, s. 84.
[34] Yoshimura, 2009, s. 49.

Katolik ve Protestan Kiliselerine baskı devam ederken Eçmiadzin Katolikosluğu, Sovyet hükümetinden desteklenerek kilisenin şartlarını iyileştirmiş ve Ermeni diasporası ile yakın ilişkiler kurmuştur. Uzun zamandır devam eden Eçmiadzin ve Kilikya Katolikosluklarının arasındaki ilişkiler 1980'li yıllarda iyileşmeye doğru gitmiş ve Ermeni Apostolik Kilisesi de "Hay Dat" doktrinine dayalı Ermeni milliyetçiliğini desteklemiştir.[35] Böylece seküler Ermeni milliyetçiliği dünyadaki Ermeni topluluklar tarafından yaygın şekilde benimsenirken Ermeni Apostolik Kilisesi Ermeni millî kimliği üzerindeki etkisini korumaya deva etmiştir. Görüldüğü gibi Ermeni diasporası toplumun liberalleşme ve ev sahibi toplumlarla kaynaşma sürecinde ilerleyen asimilasyondan korunmak için mezhepçiliği aşan ve Türk düşmanlığına dayalı bir modern Ermeni millî kimliğini pekiştirmeye yönelmiştir. Aynı zamanda Sovyet yönetimi de ateizme dayalı devleti inşa ederken "Hay Dat" doktrini ve Ermeni diline dayalı modern milliyetçiliğin gelişmesini teşvik etmiş, Ermenistan'la diaspora diasporası arasındaki etkileşimi artırarak dünyadaki Ermeni topluluklar arasında seküler Ermeni milliyetçiliğini yaymıştır. Diğer yandan Sovyet hükümeti Stalin sonrası dönemde Ermeni Apostolik Kilisesi'nin geleneksel yapısını tekrar canlandırmış ve kendi siyasal çıkarları için kullanmıştır. Böylece Ermeni toplumu üzerinde etkisini sürdüren Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlılık Ermeni kimliğinin en önemli unsurlarından biri olarak kalmaktadır. Ayrıca Sovyet politikalarının etkisiyle sekülerleşen Ermeni kimliği eski mezhepsel özelliğini de korumaktadır. Bu durum Ermenistan'ın diğer mezheplere karşı sert davranmasına sebep olmaktadır.

Ermenistan Hukuk Sistemi ve İnançlarla İlgili Düzenlemeler

Ermenistan Anayasası Temmuz 1995'te kabul edilmiştir.[36] Anayasanın yanı sıra Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi, Ceza Kanunu, Vicdan Hürriyeti ve Dinî Birlikler Hakkında Kanun vd. düzenlemelerde din ile ilgili hükümleri yer almaktadır. 1995'te yürürlüğe giren Ermenistan Anayasası'nın 15. maddesi din ayrımı gözetilmeksizin Ermenistan vatandaşlarının eşit haklara sahip olduğunu vurgulanmaktadır.[37] 23. maddede inanç özgürlüğü, 45. ve 55. maddelerde ise anayasal sistemin tehlikeye düşebileceği durumlarda bu özgürlüğün sınırlanabileceğine ilişkin normlara yer verilmektedir.[38] Anayasa, Ermenistan Cumhuriyeti'nin "bütün dinî inançlara saygı gösteren seküler bir devlet" olduğunu ifade etmektedir.

Vicdan Hürriyeti ve Dinî Birlikler Hakkında Kanuna bakıldığında tamamen farklı bir durumla karşılaşmak mümkündür. Söz konusu kanunda "Ermeni Apostolik Kilisesi Ermeni halkının millî kilisesidir ve onun Ermenilerin dinî hayatı ve Ermeni milletinin korunmasında önemli rol oynadığı" hususu ifade edilerek bu kiliseye diğer din ve mezheplere nazaran daha üstün bir hukuki

[35] Sezgin, s. 88, 89.
[36] Anayasa yapımı konusunda bkz: Ali Asker, "Ermenistan'da Anayasal Dönüşüm Süreci ve Anayasanın Temel Özellikleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, Ankara 2010 (ss. 191-218).
[37] Bağımsızlık Birdirgesi için bkz: Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, (Erişim tarihi: 12 Ocak 2018), http://www.armeniaforeignministry.com.
[38] Sezgin, s. 147.

Scanned with CamScanner

statü tanınmıştır.[39]Vicdan Hürriyeti ve Dinî Birlikler Hakkında Kanuna göre dinî birlik tesis etmek için en az iki yüz yetişkinin olması ve birliğin Din İşleri Bakanlığı tarafından onaylanması gerekir. Kayıtlı olmayan birliklerin medya ve yayın faaliyetlerinde bulunması ve toplantı mekânlar kiralaması yasaktır. Kayıtlı olmayan dinî birliklerin ziyaretçi vizesi çıkartmalarına da müsaade edilmemektedir. Resmî olarak kayıtlı olan gruplar bile Ermeni Apostolik Kilisesi dışında kamuya açık alanlarda dinî törenler düzenlemek ve yurt dışından ziyaretçileri kabul etmek için Din İşleri Bakanlığına müracaat ederek devletten izin almak mecburiyetindedir. Bu kanunla, Ermeni Apostolik Kilisesi'nden başka dine veya mezhebe geçmek yasaklanırken başka din veya mezheplerden Ermeni Apostolik Kilisesi'ne geçmeye serbestlik tanınmakta; hatta bu durum teşvik edilmektedir. Böylece diğer din ve mezheplerin misyonerlik faaliyetleri önemli derecede kısıtlanırken Ermeni Apostolik Kilisesi'nin bu yöndeki faaliyetlerine geniş imkânlar verilmektedir.Gürcü Ortodoks Kilisesi ve Bahailik gibi merkezi yurt dışında olan dinî örgütlerin herhangi bir şekilde yurt dışından yardım almaları yasaklanmaktadır. Diğer yandan Ermeni Apostolik Kilisesi bu tür yasak ve yükümlülüklerden muaftır ve devletin koruması altındadır.[40] 1993 yılında alınan bir başkanlık kararı ve 1997 yılında Vicdan Hürriyeti ve Dinî Birlikler Hakkında Kanuna yapılan ilave ile diğer din ve mezheplerin durumu daha da zorlaştırılmıştır:

> *Son günlerde Ermenistan'da 'geleneğe aykırı' olarak anlatılan yeni dinî akımların ortaya çıktığı, bunların ülkedeki manevi ortamı dejenere ettiği, kamu düzenine zarar verdiği ve Ermeni Apostolik Kilisesi'nin, Ermeni halkında dinî bilinci tekrar güçlendirme çalışmalarını baltalamaktadır.* [41]

Kanuna göre Ermeni Apostolik Kilisesi'nden başka dinlere veya mezheplere geçişi engelleme, devletin bir görevidir.[42] 1995 yılında Vazgen Sargsyan televizyonda halka hitaben, Ermeni Apostolik Kilisesi dışındaki tüm din ve mezheplere ait mabetler ve bu mabede mensup olan kişilerin düzenlediği dini törenlerin yetkili makamlara ihbarda edilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun ardından polis teşkilatı ihbar edilen dinî grup ve kişilerin detaylı listesini oluşturarak bu kişileri sıkı bir şekilde takip etmeye başlamıştır.[43]Ayrıca 1996 yılında Ermenistan Parlamentosu'nda onaylanan kanunla dinî örgütlerin tescili için talep edilen asgari üye sayısı elliden iki yüze çıkarılmıştır. 12 Ağustos 2002'de bir kanun çıkarılmış ve bu kanuna dayanarak Ermenistan Başbakanlığına bağlı Din İşleri Konseyi kurulmuştur. Bu konseyin içinde Ermeni Apostolik Kilisesi Eçmiadzin Katolikosluğu da yer almış ve devletin din politikasında Ermeni Apostolik Kilisesi'nin etkisi daha da artmıştır. Dönemin Ermenistan Başbakanı Andranik Margaryan ve Millî Savunma Bakanı Yardımcısı Mikael Gregoryen "manevi bozulma ve sapkın kültlere karşı tedbir almak gerektiğini" ileri sürerek diğer din ve mezheplere karşı baskıyı haklı çıkarmaya çalışmıştır. Böylece Ermenistan resmî olarak kendisini seküler bir devlet olarak tanımlasa da Ermenistan'ın

[39] Yasanın İngilizcesi için bkz: Ermeni Apostolik Kilisesi, (Erişim tarihi: 24 Kasım 2017), http://sain.org/Armenian.Church/law.txt.
[40] Sezgin, s. 148.
[41] Bkz: Ermeni Apostolik Kilisesi, (Erişim tarihi: 24 Kasım 2017), http://sain.org/Armenian.Church/law.txt.
[42] Sezgin, s. 149.
[43] Samuel A. Weems, *Secrets of a 'Christian' Terrorist State: Armenia*, St. John Press, Dallas 2002, s. 41.

hukuk sistemi Ermeni Apostolik Kilisesi'ni daha üstün konuma taşımakta ve anayasa ile diğer hukuk düzenlemeleri arasındaki çelişkiyi ortaya çıkmaktadır. Mesela, Ermeni Apostolik Kilisesi dışındaki bütün mezhepler ancak "yerel cemaat" statüsüne sahiptir ve sadece kendi cemaatinin bulunduğu bölgelerde ve mensupları arasında ibadet hakkına sahiptir. Onların Ermeni Apostolik Kilisesi mensuplarına yönelik misyonerlik faaliyetleri suçtur ve Ermenistan içindeki vakıflar ile hayır kuruluşları Ermeni Apostolik Kilisesi'nin elindedir.[44]

Ermenistan Eğitim Kanunu devlet okullarının seküler eğitim vermesi gerektiğini belirtirken dinî eğitimi yasaklamamaktadır. 22 Ağustos 2002 tarihinde Ermenistan hükümeti ve Ermeni Apostolik Kilisesi arasında protokol imzalandıktan sonra "tehlikeli mezheplere karşı tedbir" olarak devlet ortaokullarının müfredatında Ermeni Apostolik Kilisesi'nin tarihi zorunlu ders olarak yer almıştır. Diğer dinî örgütlerin okullarda din eğitimi vermesi yasaklandığından bu örgütler bireyin evinde din eğitimi vermektedir. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kamulaştırılmış mülkiyetinin geri verilmesi söz konusu olmuştur. Ermenistan ordusu içinde de sadece Ermeni Apostolik Kilisesi'nin rahipleri hizmet vermektedir.[45] Diğer yandan 2000'li yılların ikinci yarısından sonra devlet-kilise arasındaki ilişkiler değişime uğramıştır. 2005 yılının aralık ayında Ermenistan Anayasasında değişiklik yapıldığında dinî özgürlük ve dinî inancı uygulama, seçme ve değiştirme hakkı garanti altına alınmıştır. Ermenistan hükümeti ve Ermeni Apostolik Kilisesi arasındaki müzakere sonrasında 14 Mart 2007'de imzalanan antlaşma gereğince Ermeni Apostolik Kilisesi'nin devlet üzerindeki etkisi belli ölçüde sınırlandırılmıştır. Bunun ardından Vicdan Hürriyeti ve Dinî Birlikler Hakkında Kanuna da değişiklik yapılmıştır. Değişiklik sonrası Ermeni Apostolik Kilisesi sembolik açıdan diğer mezhep ve dinlere karşı üstünlüğünü sürdürürken vergiye tabi tutulmuş ve kilise için herhangi bir devlet fonu oluşturulamaz olmuştur. Ayrıca Ermenistan Kamu Denetçisi, o dönemde Dinî İşler ve Ulusal Azınlıklar Başkanlığı Genel Müdürü dinî azınlık örgütleriyle görüşmüştür. 2000 yılının ikinci yarısında dinî örgütlerin resmî kayda geçmesi için müracaatın reddedilmesi örneği tespit edilmemiştir.[46] Görüldüğü gibi Ermenistan'ın hukuk sistemi içinde Ermeni Apostolik Kilisesi'ne tanınan ayrıcalıkların azalmaya başladığı, üst makamların din-devlet ilişkileri ve diğer din ve mezheplere yaklaşımı konusunda bir liberalleşme süreci gözlemlenmiştir. Ermenistan yönetiminin dinî azınlıklara bakışı ve politikası yumuşamaya doğru ilerlerken yerel yönetim ve toplum seviyesinde diğer din ve mezheplere karşı sürdürülen kötü muamele ile olumsuz yaklaşım bugün de devam etmektedir. Ermeni etnik kökeni ile Ermeni Kilisesi arasındaki bağ hâlen çok güçlü olduğu için Ermenilerin çoğu sadece Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kendi değerleriyle uyumlu olduğunu düşünmektedir. Bu durum Ermenistan'daki Ermeni toplumunun başka din ve mezheplere karşı olumsuz algıya devam etmesine sebep olmaktadır. Mesela, 14 Şubat 2007 tarihinde Panorama adlı internet haber sitesi birkaç ünlü Ermeni

[44] Sezgin, s. 149-152.
[45] Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor "Armenia: International Religious Freedom Report 2007", U.S. Department of State, (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2020), https://2001-2009.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90162.htm.
[46] Ani Sarkissian, "Religion in Postsoviet Armenia: Pluralism and Identity Formation in Transition" *Religion, State and Society*, Cilt 36, Sayı 2, 2008, s. 169.

Scanned with CamScanner

şarkıcı ve bir televizyon sunucusunu "başka dinî mezhep mensubu" olmakla suçlayan bir okuyucunun e-postasına dayanan bir makale yayımlamıştır. 13 Şubat 2007 tarihinde de A1+ isimli internet haber sitesi "mezhepsel örgütler" tarafından dağıtılan "sahte İnciller" konusunda bir makaleyi yayımlayarak okurları uyarmıştır.[47] Ermenistan'da hükümet düzeyinde diğer dinlere yaklaşım yumuşarken toplum düzeyinde olumsuz algı hâlen devam etmektedir. Bu algının arkasında başka misyonerlerin kendi görüşlerini kabul ettirmedeki başarıları yatmaktadır. Bu durumu ortaya çıkaran en önemli sebep Ermenilerin Hristiyanlık anlayışı ve diğer mezheplere yaklaşımıdır. Hristiyanlık öğretisinin temeli 325 yılındaki İznik Konsili'nden başlayarak devam eden konsillerle belirlenmiştir. Fakat dünyadaki her kilise bu konsillerle belirlenen öğretilerin tamamını kabul etmemiştir. Ermeni Apostolik Kilisesi sadece 325 yılındaki İznik, 381 yılındaki İstanbul ve 431 yılındaki Efes Konsillerinde çıkan kararları kendi öğretisi olarak benimseyerek temel inanç sistemini oluşturmuştur. Bu yüzden az sayıda konsil kararını benimseyen Ermeni Apostolik Kilisesi teorik açıdan diğer mezheplere daha hoşgörülü yaklaşabilmektedir ve diğer mezheplerin misyonerlik faaliyetlerine daha açıktır. Ermenistan Devleti ve Ermeni toplumu bu esnekliği "büyük zaaf ve hata" olarak yorumlamakta, bu özellikten dolayı Ermenilerin başka mezheplere geçtiğini düşünmektedir. Ermeni toplumu kendi dinî kimliğinin tehlikeye düşeceğine dair korkuyu hâlen taşımaktadır.[48]

Ermeni kimliğinin temelinde monofizit öğretinin olması da önemli sebeplerdendir. Ermeniler tarihte çeşitli gruplar içinde asimile olmamak için kimliğin ana unsuru olarak mezhep ve öğretiyi ön plana çıkarmışlardır. Daha önce anlatıldığı gibi Ermeni Apostolik Kilisesi'nden ayrılan Ermeniler başka toplumlar içinde kendi kimliğini kaybetmiştir. Ayrıca Sovyetler dönemindeki resmî ateist ideolojinin etkisiyle Ermeniler dinden zorla uzaklaştırılmış ve dinî kimlikleri tehlikeye düşmüştür. Bu yüzden Ermeniler, Ermeni Apostolik Kilisesi'nden dışındaki din ve mezheplere geçme eğilimini Ermenilikten uzaklaşma eğilimi olarak görmektedirler.

Ermenistan'da Katolik Kilisesi

Günümüzde Katolik Ermeni grubu Latince ritüeller düzenleyen Roma Katolik Kilisesi ve ritüelleri Ermenice düzenleyen Doğu Birlikçi Ermeni Katolik Kilisesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı Ermeni topluluğu 1993 yılında Tiflis'te kurulan Katolik Kilisesi Kafkasya İdaresi tarafından yönetilmektedir.[49] Ermeni Birlikçi Katolik Kilisesi'ne bakıldığında ritüeller Ermeni Apostolik Kilisesi'nde olduğu gibi Ermenice düzenlenir ve ritüellerin şekilleri de aynıdır. Ermeni Katolik Kilisesi'ne ait kilise binasının içinde genellikle ikonlar yoktur ve ayin esnasında rahip ve sunağı insanlardan gizlemek için perde çekilir.[50] Ermeni Birlikçi Katolik Kilisesi temelde Vatikan'a

[47] "Armenia: International Religious Freedom Report 2007".
[48] Sezgin, s. 154-156.
[49] "Apostolic Administration of Caucaso", Catholic-Hierarchy, (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2021), http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dcauc.html.
[50] Ukrayna, Ermenistan ve Bulgaristan gibi Doğu Avrupa'daki Birlikçi Katolik Kilisesi'nin tarihi için bkz: Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi I (Çeviren. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı ve Haşim Koç)*, Küre Yayınları, İstanbul 2006.

bağlıyken ritüellerde Ermeni Apostolik Kilisesi'nin tarzını benimsemektedir. Günümüzde Ermenistan'da yaklaşık 14.000 Katolik Ermeni bulunmakta ve ağırlıklı olarak Şirak (Şöregel-Akbaba) ilinin Arevik, Panik, Lancık, Azatan, Dzithankov, Mets Sepasar ve Aşotsk köylerinde yaşamaktadır. Loru ilinde ise Taşir, Katnarat, Katnağpyur, Petrovka, Saratovka ve Blagodarnoye'de Katolik Ermeniler bulunmaktadır.[51]

Sosyal yaşamda Katolik Ermeniler ve Gregoryen Ermeniler arasında belirli mesafe mevcuttur ve aralarında evlilik yaygın değildir. Katolik Ermeniler, Fransız misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle Katolik Kilisesi'ne geçtiğinden Gregoryen Ermeniler tarafından bazen "Fransız" olarak adlandırılmakta[52] ve "Ermeni"den sayılmamaktadır. Ayrıca Ermeni Apostolik Kilisesi'nden farklı olarak Katolik Ermeniler, Ermenistan Devleti'nin uyguladığı siyasi, hukuki ve ekonomik kısıtlamalarla karşı karşıyadır. Katolik Ermeniler "Ermeni Meselesi"nde açık bir şekilde Gregoryen Ermeniler ve Ermenistan Devleti'nin yanında yer alıp Ermeniceyi ortak dil olarak kullanırken Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Ermeni kimliği üzerindeki yoğun etkisinden dolayı ve toplum tarafından tam olarak kabul edilmemektedir.

Günümüzdeki Ermenistan'da Protestan Kilisesi ve Yehova Şahitleri

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki istikrarsızlık döneminde çeşitli Protestan grupları Ermenistan'da misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Özellikle Amerikalı Evangelist grubu Ermenistan'da hukuki ve siyasi yasağa rağmen misyonerlik çalışmalarına devam etmekte ve günümüzde Ermenistan'da yaklaşık 30.000 Protestan Ermeni bulunmaktadır.[53] Ermeni Apostolik Kilisesi ve Katolik Kilisesi arasında olduğu gibi toplumsal yaşamda Protestan ve Gregoryen Ermeniler arasında belli mesafe söz konusudur; Gregoryenler Protestanları tam bir Ermeni olarak görmemekteler. Böylece Protestan Ermeniler de dışlanma ve kısıtlamayla karşı karşıyadır.

Yeni Hristiyan tarikatlarından olan Yehova Şahitleri; Ermenistan Devleti ve toplumu tarafından çeşitli ayrımcılıklara maruz kalmakta, siyasal ve toplumsal hayattan açık şekilde dışlanmaktadır. Yehova Şahitleri savaşa gitmeyi, askerlik yapmayı ve orduya hizmet etmeyi günah saymakta, askerlik hizmetini vicdani açıdan reddetmektedir. Bu yüzden vicdani ret ile ilgili öğretiyle askerlik hizmetinin zorunlu olduğu Ermenistan'ın hukuk sisteminde ciddi bir çelişki söz konusudur. Bu durum Yehova Şahitleri açısından sıkıntı bir durumdur. Örneğin, Erivan'daki Yehova Şahitleri önderlerine göre 2000'li yılların ikinci yarısında vicdani retten dolayı 69 üye cezaevinde tutukluyken, iki üye yargılanmayı beklemekteydi.[54]

Yehova Şahitleri, Ermenistan'da hükümet tarafından yasal dinî grup olarak tanınmadığından dinî gruplara verilen haklardan faydalanamamakta, toplu

[51] John Hughes, "A New Start for Armenian Catholics", National Statistical Institute, (Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2014), http://www.cnewacanada.ca/mag-article-bodypg-ca.aspx?articleID=3206.
[52] "A New Start for Armenian Catholics".
[53] Ermenistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi, *Hayastani Hanrapetutyan Satsial-Tntesakan Vichaki 2013t: Hunvar-Martin* [Ermenistan Cumhuriyeti'nin Toplumsal-Ekonomik Durumu 2013 Yılı Ocak-Mart], Yerevan 2013, s. 144.
[54] "Armenia: International Religious Freedom Report 2007".

olarak ayin düzenlenememektedir, dinin yayınlarına zaman zaman yönetim tarafından el konulmaktadır. 1998 yılında Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından Yehova Şahitleri'ni "Hazreti İsa'nın düşmanı" olarak tanımlayan propaganda çalışmaları yapılmıştır.[55] Günümüzde Yehova Şahitleri'ne yönelik devlet baskısı yumuşasa da bu topluluk hâlen hukuki açıdan dezavantajlı konumda olup Ermeni toplumu tarafından ayrımcılık ve kötü muameye maruz kalmaktadır. Mesela, 21 Ağustos 2006 tarihinde bir Ermeni Apostolik Kilisesi rahibi Yehova Şahitleri grubuna bağlı iki kadına saldırmıştır. Kadınlardan birinin kolu kırıldığı hâlde faile yönelik soruşturma başlatılmamıştır.[56] 29 Mart 2007 tarihinde Yehova Şahitleri'nin bir üyesi iş arkadaşı tarafından saldırıya uğrarken, olayla ilgili polis tarafından hiçbir işlem yapılmamıştır. 1 Temmuz 2007 tarihinde Lusarat köyünde Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı bir rahip, köy meydanında bir kadınla İncil konusunda tartışan iki Yehova Şahitleri mensubuna sözlü taciz ve hakarette bulunmuştur. Fakat bu konuda açılan dava "delil yetersizliği"nden kapatılmış ve faile her hangi bir yaptırım uygulanmamıştır.[57]

Halk, din adamları ve alt düzey devlet memurlar tarafından Yehova Şahitleri mensuplarına yönelik ayrımcılık, saldırı ve adaletsizlik Ermeni toplumunda farklı inanç ve misyonerlik çalışmalarına karşı tahammülsüzlük oluşturmaktadır. Protestan Kilisesi ve Yehova Şahitleri mensupları Ermenice ve Türk karşıtlığını açık şekilde sergilese de bu kesim, Gregoryen Ermeniler tarafından tam olarak kabul edilmemektedir. Özellikle Yehova Şahitleri'ne mensup olan Ermeniler, Gregoryen Ermeni toplumu tarafından şiddetli bir şekilde dışlanmaktadır. Günümüzde Ermeni millî kimliği seküler etnik kimlik olarak görülse de eskiden süregelen Ermeni Apostolik Kilisesi'ne dayalı mezhepçi yapı hala korunmaktadır; dolayısıyla Ermeni kimliği modern seküler millî kimliğe henüz dönüşememiştir.

SONUÇ

Ermeni toplumu tarihte en erken dönemde Hristiyanlığı kabul eden topluluklardandır. Ermeni Apostolik Kilisesi; Ermeni kimliği, Ermenice ve Ermeni kültürünün temelini oluşturmaktadır. 19. yüzyıla kadar Ermeniler sadece "Ermeni Apostolik Kilisesi'ne mensup olanlar" anlamına gelmekte, Ermeni kimliği tamamen dinî kimlik olarak kabul edilmekteydi. Bu yüzden Osmanlı döneminde Ermeni cemaati Katolik ve Protestan Kilisesi'ne geçenleri Ermeni olarak kabul etmez ve aralarında ciddi uyuşmazlıklar meydana gelirdi. 19. yüzyıldan sonra milliyetçilik ideolojisinin Avrupa'dan Osmanlı'ya gelmesiyle birlikte dünyadaki Ermeni toplumunda Ermeni Apostolik Kilisesi'ne dayanmayan modern ve seküler Ermeni millî kimliğini oluşturmaya yönelik çalışmalar yoğun hale gelmiştir. Bu süreçte Marksizm son derece etkili olmuş ve 19. yüzyılın sonundan itibaren Ermenice, ortak "ana vatan" ve Türk düşmanlığına dayanan, bütün mezhepleri kapsayan Ermeni milliyetçi grupları oluşmaya başlamıştır. Yükselen Ermeni milliyetçiliği paralelinde Kafkasya ve Osmanlı coğrafyasında sıkça isyanlar çıkarılmıştır.

[55] Sezgin, s. 165.
[56] Sarkissian, s. 173.
[57] "Armenia: International Religious Freedom Report 2007".

1915 olaylarının ardından dünyanın dört bir yanına dağılan Ermeniler, bulundukları ülkelerde asimilasyondan korunmak için "Hay Dat" doktrini, Ermenice ve Ermeni kültürüne dayanan ve mezhepçiliği aşan seküler Ermeni milliyetçiliğini pekiştirmeye yönelmiştir. SSCB yönetimindeki Ermenistan'da da Bolşevik yönetimi Ermeni Apostolik Kilisesi'ne dayanmayan seküler Ermeni millî kimliği oluşturmayı teşvik etmiş ve zaman zaman Türk düşmanlığı ve "Büyük Ermenistan" projesini kullanmıştır. Diğer yandan SSCB resmiyette ateizmi savunurken Ermeni Apostolik Kilisesi'ni kendi çıkarları için kullanarak ona çeşitli ayrıcalıklar tanımıştır. Bu durum altında Ermeni millî kimliği seküler kimlik görüntüsünü vermeye devam ederken temelinde Ermeni Apostolik Kilisesi'nin olduğu geleneksel mezhepçi yapıyı da sürdürmüştür.

SSCB'nin Ermenilere yönelik din ve etnik kimlik siyaseti Ermeni ulusal kimliğinin mezhepçi yapıyı sürdürmesinde önemli rol oynamıştır. Bu durum Ermenistan'ın siyasi ve hukuki yapısına belirgin bir şekilde yansıtılmıştır. Ermenistan Devleti, Katolik ve Protestan Kiliseler gibi diğer mezheplere yönelik siyasi, ekonomik ve hukuki kısıtlamalar uygularken Ermeni Apostolik Kilisesi bu kısıtlamalardan muaf tutulmuştur. Ermenistan hükümetinin diğer mezheplere yaklaşımında yumuşamalar kaydedilmişse de toplum düzeyinde başka mezheplere yönelik ayrımcılık bugün de devam etmektedir. Özellikle Yehova Şahitleri; devlet ve toplum tarafından ayrımcılık ve kötü muameye maruz kalmaktadır. Bu durum Ermeni toplumunun başka mezheplere karşı kapalı yapıyı sürdürdüğünün ve Ermeniler arasında seküler millî kimliğin henüz yeterince gelişmediğinin açık göstergesidir.

Sonuç olarak Ermeni millî kimliği seküler yapıya dönüşme yönünde mesafe katetse de eskiden beri devam eden Ermeni Apostolik Kilisesi'ne dayalı mezhepçi yapı devam ettirilmektedir; bu yüzden diğer mezhepleri kapsayan seküler bir kimliğe kavuşamamıştır. Bu yüzden Ermenistan'da başka mezheplere mensup olanlar, Gregoryen Ermeni toplumu tarafından bütünüyle kabul edilmemekte ve zaman zaman siyasal ve toplumsal hayattan dışlanmaktadır. Ermeni kimliğinin mezhepçi yapısının devam etmesinden dolayı başka mezheplere karşı hoşgörüden yoksun bir siyasal ve toplumsal yapı oluşmuştur. Ermeni toplumunda tüm din ve mezhepleri kapsayan ulusal birliktelik henüz yeterince gelişmemiştir.

Scanned with CamScanner

KAYNAKÇA

Ahmet, C. P., *Tarih-i Cevdet I*, Mümin Çevik (nşr.), Sabah Yayınları, İstanbul 1984.

Akın, K., *Ermeni Devrimci Paramaz: Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, Dipnot Yayınları, Ankara 2015.

"Apostolic Administration of Caucaso", Catholic-Hierarchy.org., (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2021), http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dcauc.html.

Asker, A., "Ermenistan'da Anayasal Dönüşüm Süreci ve Anayasanın Temel Özellikleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 36, Ankara 2010 (ss. 191-218).

Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, "Armenia: International Religious Freedom Report 2007", U.S. Department of State, (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2020), https://2001-2009.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90162.htm.

Çakmaklı-Mehdiyev, G., *Ermeni Düşünce Sistemi ve İdeolojileri*, Ekim Yayınları, İstanbul 2015.

Ermeni Apostolik Kilisesi, (Erişim tarihi: 24 Kasım 2017), http://sain.org/Armenian.Church/.

Ermenistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi, *Hayastani Hanrapetutyan Sotsial-Tntesakan Vichakı 2013t: Hunvar-Martin* [Ermenistan Cumhuriyeti'nin Toplumsal-Ekonomik Durumu 2013 Yılı: Ocak-Mart] , Yerevan 2013.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, (Erişim tarihi: 12 Ocak 2018), http://www.Armenia-foreignministry.com.

Güllü, R. E., "1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016 (s. 193-238).

Gürün, K., *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1988.

Hughes, J., "A New Start for Armenian Catholics", National Statistical Institute, (Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2014), http://www.cnewacanada.ca/mag-article-bodypg-ca.aspx?articleID=3206.

Jelavich, B., *Balkan Tarihi I (Çeviren. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı ve Haşim Koç)*, Küre Yayınları, İstanbul 2006.

Kılıç, D., *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara 2000.

Küçük, M. A., "Anadolu'da "Protestan Ermeni Milletinin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 50, Sayı 2, 2009 (s. 153-186).

Oktay, H., "Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü (1896-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 5, 2002 (s. 84-137).

Ortaylı, İ., "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 3, 1982 (s. 88-96).

Önol, O., *Tsar's Armenians: A Minority in Late Imperial Russia*, I. B. Tauris, London 2019.

Özdemir, H., "Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 14-15, 2004 (s. 75-97).

Sarkissian, A., "Religion in Postsoviet Armenia: Pluralism and Identity Formation in Transition", *Religion, State and Society*, Cilt 36, Sayı 2, 2008.

Savranlı, A. H., "Ermeni Terör Örgütleri ve Faaliyetleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2009.

Sezgin, M. N., *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet: Ermeni Sorununun Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış*, Platin Yayınları, Ankara 2005.

Simeon, *Tarihte Ermeniler (1608-1619) (Çeviren. Hrand D. Andreasyan)*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999.

Suny, R. G., "Soviet Armenia: 1920-91", *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity* (Eds: Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan), Routledge, London and New York 2005 (s. 113-127).

Suny, R. G., *Ararat'a Bakmak: Modern Tarihte Ermenistan (Çeviren. Ebru Kılıç)*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2015.

Şahin, G., *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler: Sivaslı Mihitarlar ve Mihitaristler (1676-1749)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Ter Minassian, A., *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912) (Çeviren. Mete Tunçay)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Tuğ, B., "Marya'nın Şikâyeti: Taciz mi Mezhep Değiştirme mi? 18. Yüzyıl Ankarası'nda Katolik Ermeniler", *Kebikeç*, Sayı 5, 2020 (s. 43-62).

Walker, C. J., *Armenia and Karabagh: The Struggle for Unity*, Minority Rights Publications, London 1991.

Weems, S. A., *Secrets of a 'Christian' Terrorist State: Armenia*, St. John Press, Dallas 2002.

Yoshimura, T., "Nalbandyanno Tabi: 19-Seiki Kouhanno Arumenia Minzokuundouniokeru Arumeniajin Zaigai Komyunitino Yakuwari" [Nalbantyan'ın Gezisi: 19. Yüzyıl İkinci Yarısındaki Ermeni Milliyetçi Hareketinde Yurtdışındaki Ermeni Topluluklarının Rolü] , *Roshiashi Kenkyuu*, Sayı: 67, 2002 (s. 45-60).

Yoshimura, T., *Arumenia Kingendaishi: Minzokujiketsuno Hateni* [Modern Ermeni Tarihi: Ulusun Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkının Sonucu] , Toyo-Shoten, Tokyo 2009.

Yurtsever, C., *Ermeni Terörünün Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul 1983.

Scanned with CamScanner